

بررسی رویکرد روانشناختی در اشعار دعبل خزاعی در تطبیق با عنصر عاطفه در نگارگری دوره عباسیان

چکیده

نقد روان‌شناختی در پی کشف عقده‌های روان‌شناختی است که توسط شاعر یا نویسنده بر روی کاغذ جاری شده، و میزان تأثیرگذاری این عقده‌ها را در برخورد با متون ادیب بررسی می‌کند. همچنین نقد روان‌شناختی می‌کوشد تا از میزان تأثیرگذاری و تأثیرپذیری ادبیات و نحوه نگارش متون رونمایی کند. دعبل خزاعی یکی از مهم‌ترین شاعران شیعی عصر عباسی است که از عقده‌های روانی فراوانی رنج می‌برد. بنا بر اهمیت موضوع نگارندگان در این مقاله با روش توصیفی-تحلیلی به دنبال تبیین الگوی روان‌شناختی موجود در زندگی و اشعار این شاعر هستند. علاوه بر آن، در این پژوهش والایش یا متعالی ساختن، سرکوب، حقارت، شیوایی بلاغی آرایه تکرار و تأثیر روانی آن و خشم و تهدیدی که خزاعی بر آن چیره شده است، شرح می‌شود. نتایج تحقیق حاکی از آن است که، چون خزاعی می‌دید که حاکمان ستمگر به ناحق حکومت می‌کنند و اهلیت و شایستگی خلافت را ندارند و ثروت مردم را چپاول می‌کنند و هر جا که می‌خواهند با دین بازی می‌کنند، به همین دلیل خشم او شدید و کینه تمام وجودش را فرا گرفت و چون سکوت در برابر اعمال حاکمان را جنایتی بس بزرگ می‌دانست، لذا با حمل سلاح خود که همان هجا بود به دفاع از حقانیت پرداخت و بدین وسیله با آن‌ها به مقابله برخاست. به همین دلیل حاکمان سعی در صدمه زدن به او داشتند، به گونه‌ای که دعبل نیز گوشه‌گیر شد، اما هنگامی که نظاره‌گر اموری بود که حاکمان به نام دین انجام می‌دادند، دست از هجا برنمی‌داشت.

اهداف پژوهش:

۱. شناخت آن انگیزه‌های روانی اصلی که دعبل خزاعی را به آغوش تنهایی، بیگانگی و شکایت از همه چیز سوق داد.
۲. آشنایی خواننده با تعریف تفاخر و سپس مکانیسم دفاعی، بدبینی، بیگانگی، شکایت و دلتنگی و شواهد آن‌ها.

سوالات پژوهش:

۱. نتیجه بدبینی و سرکوب جامعه استبدادی و سلطنتی دوره عباسی چیست؟
۲. سازوکار روانی دعبل خزاعی برای دفاع از خود، مذهب و اعتقاداتش چیست؟

کلیدواژه‌ها: دعبل خزاعی، عصر عباسی، رویکرد، روانشناسی، شعر.

مقدمه

ادبیات به‌طور عام و شعر به‌طور خاص با روانشناسی نویسنده پیوند مستقیم دارد. بدون شک نویسنده و شاعر وقتی دچار درد، شادی یا اندوه می‌شود، به متن شعری متوسل می‌شود. دعبل خزاعی، رنج‌کشیده‌ترین شاعر ادبیات عرب است که دارای روانی شکننده و سرکش بود. پژوهشگران و منتقدان بر ارتباط روان‌شناسی شاعر با فصاحت و خلاقیت اتفاق نظر دارند و هر اثری بی‌تردید حامل معنای متون شاعر است، فروید نیز بدون توجه به زیبایی‌شناسی متن، کلام و معنا، به بررسی این موارد پرداخته و خود را وقف متن و پیوند آن با روان شاعر کرده است. اولین اثری که فروید نقد کرده است کتاب برادران کارامازوف رمان‌نویس روسی داستوسکی است. این کتاب سرمشقی برای سایر منتقدان شد که سعی در تبیین واژگان و پیوند آن با روح داشتند، به همین دلیل امروزه به آن نقد روانشناختی می‌گویند (حجازی، ۲۰۰۷: ۱۴۱).

براساس این رویکرد و این مکتب انتقادی، میان اثر ادبی و نویسنده آن رابطه‌ای روانشناختی برقرار است؛ به‌عبارت‌دیگر می‌توان شعر را از نظر روان‌شناختی تجزیه و تحلیل نمود و سپس به نتایج کلی پیرامون حالات روحی شاعر دست یافت. علاوه بر آن، می‌توان از طریق آثار و زندگینامه نویسنده یا شاعر به موضوعات دیگری نیز دست یافت، از جمله: کشمکش‌های روانی، محرومیت‌ها، تجربه‌های تلخ، بدبختی‌ها و شادی‌ها و لذت‌های شاعر (احمدیان، ۱۳۹۳: ۸۰). از آنجاکه پیدایش شعر نشأت گرفته از اندیشه شاعر و محیط او و تأثیر او بر این روابط است، به تحلیل روانی شخصیت دعبل خزاعی می‌پردازیم و با مطالعه آثار و شرح حال شاعر سعی می‌کنیم به درون شاعر پی ببریم. در این راستا می‌توان از نظریات فروید که یکی از تأثیرگذارترین روان‌شناسان جهان است، دو نظریه را انتخاب کرد یکی مفاخرت و مکانیسم دفاعی و دیگری تشاؤم و بدبینی و از نظریات آدلر، عقده حقارت و از نظریات اریش فروم، پیرامون محیط اجتماعی که شاعر در آن زندگی می‌کرده است البته اگر بپذیریم که شخصیت هر انسانی روش‌های او و طرز فکر و رفتار خاص اوست نیاز به تحلیل روانشناختی به‌عنوان ابزاری برای شناخت شخصیت دعبل خزاعی و نیاز به درک عمیق‌تر شعر او که منبثق از اندیشه‌های اوست ضروری می‌نماید (دارابی، ۱۳۸۴: ۸۱).

نقد روانشناختی در دوران اخیر مورد توجه فراوانی قرار گرفته است بنابراین در این مقاله سعی بر آن داریم تا دعبل خزاعی را از طریق نقد روانشناختی مورد بررسی قرار دهیم تا به اصل درونی شاعر، حالات روانی‌اش، دردهایش، احوالاتی که پیموده، تصویر ناخودآگاه فردی و اجتماعی‌اش، عشق او دست‌یابیم. کینه و تنفر از جمله مواردی است که بر او چیره شد و بر زندگی روزمره غم‌انگیز خزاعی تأثیر گذاشته است. این‌ها حالات درونی است که دعبل خزاعی تحت تأثیر آن‌ها قرار گرفته است. در باب ضرورت انجام این پژوهش باید گفت هیچ‌کس نمی‌تواند منکر دوستی و حب دعبل خزاعی نسبت به خاندان آل محمد (ص) شود و اینکه او دارای اعتقادی است که روح خود را از آن اشباع می‌کند و به دفاع از آن مشغول است، زیرا بیشتر شعرهای او مربوط به اعتقادات اوست و پیوند تنگاتنگی با آن دارد. به همین دلیل می‌بینیم که اشعار او یا در مدح اهل بیت است و یا در هجا و ذم کسانی است که در حق محمد و آل محمد (ص) ظلم کرده‌اند. دعبل تا زمانی که آثار پیری بر چهره او نمایان شد زیست و حدوداً صدسال عمر کرد؛ و به این عقیده ایمان آورد، در گفتار و کردار از اعتقاداتش دفاع کرد و برای آن بسیار دلیل و برهان آورد، به خاطر

آن به مبارزه و تلاش پرداخت، سرسخت‌ترین افراد را به چالش کشاند و در تبیین و شفاف‌سازی عقیده خود و آنچه قصد انجام آن را داشت بسیار صبوری نمود و در این راه قوت ایمان، اعتقاد و شجاعت و صداقتی که در او وجود داشت، بسیار به او کمک نمود. همین امر برای نشان دادن اهمیت این پژوهش کافی است و فراموش نکنیم که پیرامون شعر دعبل خزاعی هنوز تحقیق کاملی در بعد روانی و علل آن مشاهده نکرده‌ایم. دعبل خزاعی از شاعران عصر عباسی است لذا در این نوشتار عناصر عاطفه در نگارگری عباسیان نیز بررسی می‌شود.

روش این پژوهش براساس رویکرد توصیفی-تحلیلی و گردآوری داده‌ها و اطلاعات به‌صورت کتابخانه‌ای، کتاب‌های صوتی، وب‌سایت‌ها و وبلاگ‌های الکترونیکی بوده است. در این راستا سعی کرده‌ایم منابع اولیه‌ای که به اشعار و آثار دعبل خزاعی پرداخته است را مرور کنیم. پیرامون پیشینه این تحقیق باید گفت موسوی و انصاری (۲۰۰۶) در تحقیق "غرض الهجاء فی شعر دعبل بن علی الخزاعی (مطالعه موردی فنی)" سعی کردند میزان تنفر دعبل را از خلفا و حاکمان ظالم شرح و تبیین کنند. چنان‌که الاصبهانی پیرامون او گفته، کینه و تنفر زبان دعبل را گزنده کرده است. این دو نویسنده در پژوهش خود به جنبه‌های روانی این شخصیت نپرداخته‌اند. معروف (۱۳۹۱) در تحقیق "شخصیت دعبل خزاعی از رهگذر تناقضات" اتهامات وارده به دعبل را رد می‌کند، زیرا او مانند همه کسانی است که در برابر حاکمان ایستادگی کرده و از مظلومان دفاع کرده‌اند. معروف می‌گوید راویانی که به روایت وقایع مکانی و زمانی دعبل خزاعی پرداخته‌اند در حق او ظلم روا داشته‌اند، این امر برای کسی که در پی حقایق است تعجب‌آور نیست. فاتن (۲۰۱۳) در تحقیق "التکرار و صدی النفس فی شعر دعبل الخزاعی" کارکرد روانشناختی تکرار را در شعر دعبل مورد بررسی قرار داده است، زیرا تکرار یکی از انوار ناخودآگاهی است که در شعر بر ژرفای شاعر می‌تابد. همان‌گونه که پیداست در پژوهش‌های مذکور جز تحقیق فاتن (۲۰۱۳) رویکرد روانشناسی در شعر دعبل مدنظر نویسندگان نبوده است و در رابطه با تفاوت مقاله حاضر با تحقیق فاتن نیز باید گفت اگرچه این پژوهش به رابطه متن و روان شاعر مربوط می‌شود، اما تنها به تکرار پرداخته است و به روانشناسی بدبینی، آشفتگی، غم، رنگ‌ها و اجتماعی که در ابیات شاعر وجود دارد نپرداخته است و این همان چیزی است که ما در پژوهش خود در پی پرداختن به آن هستیم.

نتیجه‌گیری

بدبینی، انزجار، درون‌گرایی، ازخودبیگانگی و اسکیزوفرنی، به‌طور کلی حالات روانی و احساساتی هستند که به دلایل متعددی فرد را آزار می‌دهند و به‌ندرت کسی از آن جان سالم به درمی‌برد، زیرا با به‌وجود آمدن برخی شرایط، این پدیده روان انسان را فرا می‌گیرد. پس حال شخص ادیبی همچون دعبل خزاعی که دارای احساساتی بسیار ظریف است چگونه خواهد بود هنگامی که در محیطی توأم با ریا و دروغ و نیرنگ و دست‌کاری دین و محرومیت و استبداد و غارت ثروت ملت و سکوت پیرامون ظلم و چپاول و هتک حرمت پیرامون آل محمد (ص) زندگی می‌کرد. همان‌طوری که آلفرد آدلر در مورد انباشته شدن احساسات سرکوب‌شده و تأثیر آن بر روی رفتار فرد بیان می‌کند واضح است احساسات سرکوب‌شده دعبل خزاعی و احساس تنفر او از انحراف حاکمان و جامعه همراه با پذیرش بی‌عدالتی و ذلت انباشته‌شده است، به‌گونه‌ای که دعبل هجوگویان همراه با حس عصبانیت ظاهر گشت. خزاعی با این روش توانست افراد زیادی را از مجاورت خود طرد کند تا به هر آنچه دوست دارد بپردازد.

اشعار دعبل خزاعی با مقتضیات زمانش منطبق بود و چنانچه به این باور برسیم که دعبل خزاعی نسبت به عقاید خود تعصب داشت، آن به دلیل خواهد بود که وی نمی‌توانست تضادهای درونی را حل کرده و میان دو خواسته اصلی مصالحه ایجاد نماید، از این رو گوشه‌گیری از دیگران را برگزید، چون تملق از حاکمان و ترک ایمان در اعتقادات وی جایی نداشت. چنانچه دعبل خزاعی با مردم منعطف‌تر رفتار می‌کرد، به خاطر وفاداری، غریزه شعری، قوت، شجاعت، عدم ریا و ایمانش به راحتی می‌توانست محبت آن‌ها را جلب کند و به احساس و نبوغ شعری خود احترام آن‌ها را جلب نماید. هجای گزنده یکی از سازوکارهای دفاعی که دعبل خزاعی برای جبران و سرپوش نهادن بر شکست فردی و اجتماعی یا پوشاندن عیب خود - یا همان چیزی که غده نامیده می‌شود و در صورت او وجود داشت، آن‌گونه که اصفهانی در کتاب اغانی ادعا می‌کند- استفاده می‌کرد. مکانیسم دفاعی روشی غیرارادی برخاسته از ناخودآگاه و عقلانیت برای کاهش اختلال و حفظ شخصیت است. البته جنبه هنری آثار دعبل خزاعی را نباید نادیده گرفت؛ چراکه این آثار سرشار از شگفتی‌ها، امور برگزیده و تصاویر هنری است که باید با نقد ساختارگرایانه محض مورد واکاوی قرار گیرد.

دعبل خزاعی تعمداً بر آرایه بلاغی تکرار تکیه کرده است، لذا در بسیاری از متون او این آرایه به کاررفته است، تکرار در شعر دعبل، علاوه بر تأثیر عاطفی و روانی، دارای غنای صوتی، نمایشی و معنایی است، یکی از شروط تکرار موفقیت‌آمیز اهمیت روانی و ارتباط تنگاتنگ بامعنای کلی شعر است، علاوه بر آن بر تعادل عبارت نیز استوار است. قاعده اساسی در متون، اشعار و زندگی دعبل خزاعی، عاطفه و روان متزلزل و دگرگون اوست که خواستار زندگی مبتنی بر کرامت و برابری انسانی مورد تأیید شرع عادل، زندگی راحت برای خود و مردم است، زندگی مبتنی بر نابرابری و ظلم به مردم به نام دین در اعتقادات وی جایی ندارد. در نگاره‌های دوره عباسیان نیز عناصر عاطفی، چون عشق، مهر و دوستی و غم، شکست و مستی دیده می‌شود.

منابع و مأخذ:

القرآن الكريم

- احمديان، حميد. (١٣٩٣). *مناهج النقد الأدبي العربي المعاصر*، اصفهان: انتشارات دانشگاه اصفهان.
- اسماعيل، عزالدين. (١٩٨١). *التفسير النفسى للأدب*، الطبعة الرابعة، بيروت: دارالعودة.
- الأمين، السيد محسن. (١٣٤٨). *تحقيق و شرح ديوان دعبل الخزاعي*، دمشق: مطبعة الإتقان.
- دارابي، جعفر. (١٣٨٤). *نظريه‌های روانشناسی شخصیت*، تهران: انتشارات آييز.
- الدجيلي، عبدالصاحب عمران. (١٩٧٢). *ديوان دعبل بن علي الخزاعي*، الطبعة الثانية، بيروت: دار الكتاب العربي.
- الجيوسي، سلمى الخضراء. (٢٠٠٧). *الاتجاهات والحركات في الشعر العربي الحديث*، ترجمة عبدالواحد لولو، الطبعة الثانية، بيروت: مركز دراسات الوحدة العربية.
- چوبين، حسين. (١٣٧٧). *دعبل شاعر الامام الرضا*، تهران: انتشارات علمی دانشگاه آزاد اسلامي.
- حاوي، ايليا. (١٩٦٠). *فن الهجاء*، بيروت: منشورات دارالشرق الجديد.
- حجازي، سمير سعيد. (٢٠٠٧). *قضايا النقد الأدبي المعاصر*، القاهرة: دارالآفاق.
- ياوري، حورا. (١٣٧٨). *روانکاوی و ادبيات*، تهران: انتشارات سخن.
- سياحي، صادق. (١٣٨٢). *الأدب الملتزم بحب أهل البيت*، تهران: انتشارات سمت.
- شميسا، سيروس. (١٣٧٤). *معاني و بيان*، تهران: انتشارات فردوس.
- الموسوي، نجم عبدالله، وأحمد صبيح الأنصاري. (٢٠٠٥). *غرض الهجاء في شعر دعبل بن علي الخزاعي*، جامعة ميسان: كلية التربية.
- طالبی قره قشلاقی، جمال و عبدالغني إيرواني زاده و نصرالله شاملی. (٢٠١٢). "السخرية السياسية في شعر دعبل الخزاعي" *مجلة الجمعية العلمية الإيرانية للغة العربية و آدابها*، العدد الخامس والعشرون، صص ٢٢ - ١.
- علي، فاتن. (٢٠١٣). "التكرار وصدى النفس في شعر دعبل"، *مجلة جامعة بابل للعلوم الإنسانية*، العدد الرابع، صص ١١٦-١٣٥.
- وغليسي، يوسف. (١٤٣٠). *مناهج النقد الأدبي*، دار جسور للنشر و التوزيع.
- يوسف، مراد. (بي تا). *مبادئ علم النفس العام*، القاهرة: دارالمعارف.